

علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون (مطالعه موردی بحرین، عراق، سوریه، اردن)

آرش سعیدی راد^۱ - سید محمد مهدی میرجلیلی^۲

چکیده

بیش از یک دهه از بهار اسلامی یا بیداری اسلامی (۲۰۲۳-۲۰۱۱) در غرب آسیا می‌گذرد، اما این منطقه همچنان با بحران‌هایی روبرو است و می‌توان اذعان نمود که بحران‌ها همواره یکی از جدی‌ترین چالش‌های پیش‌روی دولت‌های این منطقه است. از این‌رو مقاله پیش‌رو به دنبال بررسی این موضوع است (مسئله). در واقع نویسندگان به دنبال پاسخگویی به این پرسش می‌باشند که «چرا بحران‌های جهان اسلام با گذشت یک دهه از بیداری اسلامی هنوز ادامه دارد؟ و ویروس کرونا چه نقشی در علل پایداری این بحران‌ها داشته است؟». فرض این است که عدم تمایل دولت‌ها به تغییرات سیستمی قدرت منجر به گسترش بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون (در چهار کشور) شده است (سؤال و فرضیه). رویکرد پاسخگویی به این پرسش تحلیلی-توصیفی است و ابزار پاسخگویی کتابخانه‌ای، اسنادی و اینترنتی است (روش). نتیجه کلی مقاله نشان می‌دهد، آنچه باعث شده بحران‌ها بیش از ده سال در منطقه پایدار باشند؛ عدم تغییرات دگرگون‌کننده‌ای در روابط دولت و جامعه است. در واقع مشکلاتی که منجر به بحران‌های گسترده در منطقه گردید، هنوز در بیشتر کشورها وجود دارد. از طرف دیگر دولت‌ها نمی‌خواهد قدرت خود را با مردم تقسیم کنند. این سیر تحولات، فراخوان‌های برای بحران‌های اجتماعی در منطقه فراهم کرده است (یافته‌ها).

واژگان کلیدی: غرب آسیا، بحران‌های اجتماعی، بیداری اسلامی، جهان اسلام، ویروس کرونا

شماره ۱ (۲۸)

سال ۱۰
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۳/۲۷
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۵/۲۴
صص: ۱۰۰-۱۱۸

DOI: 10.2783.4999/CSIW.2306.1258.1.28.5

^۱ دانش‌آموخته ارشد مطالعات منطقه‌ای و پژوهشگر دانشگاه جامع امام حسین (ع) saiedi.arash@gmail.com
^۲ دکترای علوم سیاسی و پژوهشگر اندیشه سیاسی smmmirjalili93@gmail.com

مقدمه

بحران‌های که در پایان سال ۲۰۱۰ از تونس و با خودسوزی محمد بوعزیزی آغاز شد. در سال ۲۰۱۱ در منطقه جهان اسلام (خاورمیانه) به اوج رسید و با تشدید ویروس کرونا تقریباً وارد مرحله پیچیده‌ای شده است. از این رو می‌توان اذعان کرد، بحران‌های جهان اسلام خصوصاً از سال ۲۰۱۱ تا کنون، همواره یکی از جدی‌ترین چالش‌های پیش‌روی دولت‌های جهان اسلام بوده و احتمالاً خواهد بود. در حالی که پیش‌بینی می‌شد با تجربه بهار اسلامی، دولت‌های جهان اسلام در منطقه به سمت وسوی «نظم جدید» اقداماتی داشته باشند تا شاهد تکرار بحران‌های پایدار نشوند. اما برعکس کنشگران منطقه جهان اسلام با تغییرات دگرگون‌کننده‌ای که بتوان بحران‌ها را کنترل کنند، مواجه نشدند و به نوعی مشکلات اجتماعی-اقتصادی و سیاسی در جوامع این منطقه تداوم پیدا کرده است. این روند موجب شکل‌گیری و افزایش بحران‌های اجتماعی در برخی کشورهای منطقه شده و احتمالاً می‌توان نمود آن را در فراخوان‌های جدید اعتراضی در بیشتر کشورهای اسلامی منطقه مشاهده کرد. البته علاوه ناکارآمدی‌های موجود عوامل متعددی از قبیل «ویروس کرونا»، افزایش قیمت حامل‌های انرژی، کاهش درآمدها، بیکاری و... شرایط بحرانی را در بسیاری از کشورهای منطقه حادث‌تر کرد. لذا این پرسش مطرح می‌شود؛ چرا بحران‌های جهان اسلام با گذشت یک دهه از بهار اسلامی هنوز ادامه دارد؟ و ویروس کرونا چه نقشی در علل پایداری این بحران‌ها داشته است؟ فرض تحقیق حاضر این است که عدم تمایل دولت‌های به تغییرات سیستمی قدرت منجر به گسترش بحران‌های پایدار در جهان اسلام شده است و در نهایت منجر به شکاف میان دولت و جامعه و پایدار شدن بحران‌ها گردیده است. نویسندگان با روش تحلیلی-توصیفی به تحلیل «علل پایداری بحران‌های جهان اسلام در غرب آسیا از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تا کنون» می‌پردازد. بر این اساس، ابتدا با بررسی پیشینه تحقیق، تعریف مفهومی بحران‌ها، دسته‌بندی بحران‌ها، ریشه‌های بحران‌ها در جهان اسلام (بحرین، عراق، سوریه و اردن) پرداخته می‌شود و در نهایت با یک نتیجه‌گیری به پایان می‌رسد. در مجموع این مقاله بررسی اجمالی از وضعیت، تجزیه و تحلیل روندها دقیق از بحران‌های پایدار در جهان اسلام خصوصاً در چهار کشور اسلامی بحرین، عراق، سوریه و اردن می‌باشد.

۱ - پیشینه پژوهش

در حوزه «بحران‌ها»، «بیداری اسلامی» و «جهان اسلام» مطالعات بسیاری صورت گرفته است. ولی تحقیقات مربوط به علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون خصوصاً در چهار کشور بحرین، عراق، سوریه و اردن صورت نگرفته است. این خود مهم‌ترین دلیل برای نگارش این تحقیق است. در مجموع واکاوی پیشینه‌ی تحقیق در باب موضوع «بحران‌های جهان اسلام از بیداری اسلامی تاکنون در غرب آسیا» نشان می‌دهد که مجموع آثار نگاشته شده پیرامون این مسئله در میان منابع فارسی و انگلیسی اندک است:

شانتین دوورجن^۱ و النایانچویکین^۲، مقاله‌ی با عنوان «قرارداد اجتماعی شکسته شده؛ نابرابری اندک به بیداری اسلامی انجامید^۳» منتشر کرده‌اند. نویسندگان این مقاله تلاش کردند بر اساس روش توصیفی-تیینی نابرابری‌های اجتماعی را بررسی کنند. آنها با تمرکز بر آمار و ارقام اقتصادی کشورهای منطقه (عرب نشین) در طول دهه پیش از موج اول ناآرامی‌ها مشخص می‌سازد که علی‌رغم پایین بودن نابرابری ثروت نسبت به دیگر مناطق جهان برحسب شاخصه‌های مختلف مالی، نابرابری درآمدها، کاهش استانداردهای زندگی، نارضایتی از کیفیت خدمات عمومی، کمبود مشاغل رسمی دولتی، فساد زمینه بروز ناآرامی‌ها را فراهم ساخته است (Devarajan & Ianchovichina, 2018). این مقاله می‌تواند در شاخص‌ها به مقاله پیش‌رو کمک کند، اما علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از بیداری اسلامی تاکنون در غرب آسیا را مورد بررسی قرار نداده است.

سید هادی زرقانی و اسماعیل علمدار در مقاله‌ی با عنوان «تحلیل بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام در دهه گذشته (مطالعه موردی جنوب غرب آسیا و شمال آفریقا)» منتشر کردند. نویسندگان مقاله تلاش کردند بر اساس روش توصیفی-تحلیلی به این سؤال که کدام بازیگران و در چه سطحی درگیر در بحران‌های جهان اسلام هستند؟ پاسخ دهند. در واقع آنها به این نتیجه رسیده‌اند که بحران‌های جهان اسلام دارای دو منشأ و زمینه داخلی و خارجی است و در سطوح مختلف و ابعاد گسترده در این منطقه گسترش پیدا کرده است؛ متأسفانه در وضعیت فعلی چشم‌انداز روشنی

1 Shantayanan Devarajan

2 Elena Ianchovichina

3 A Broken Social Contract, Not High Inequality, Led to the Arab Spring

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

برای کاهش و حل منازعات و رفتن به سمت وحدت و انسجام اسلامی وجود ندارد (زرقانی و علمدار، ۱۳۹۸). این مقاله می‌تواند در کلیات به مقاله پیش‌رو کمک کند، اما در جزئیات به دلیل این‌که علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از بیداری اسلامی تاکنون (۲۰۱۱ تا ۲۰۲۳) مورد بررسی قرار نداده است، چندان مفید نخواهد بود.

به‌طور کلی بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد خلأ تحقیقات مربوط به علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون کاملاً احساس می‌شود. با این تفاسیر از آنجایی که پژوهش حاضر به‌صورت روشمند بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون در ۴ کشور (بحرین، عراق، سوریه و اردن) بررسی نموده، می‌تواند از ارزش پژوهشی بالایی برخوردار باشد.

۲- تعریف مفاهیم

۲-۱- بحران‌های اجتماعی

بحران‌های اجتماعی خطرهایی هستند که تعادل، امنیت و سلامت اجتماعی را به‌طور جدی تهدید می‌کنند (علی‌اصغری، ۱۴۰۰: ۱۱۰). بحران‌های اجتماعی، یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسئله دولت‌ها است؛ چراکه اعتراضات، رویدادهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی است و موجی از شوک پنج‌گانه (اقتصادی، نظامی، سیاسی-امنیتی، زیست‌محیطی و اجتماعی-فرهنگی) است. گسترش این امواج، باعث خواهد شد، میلیون‌ها نفر به آینده‌ی بهتر و عادلانه‌تر امیدوار باشند. اما این فقط یک نگاه اجمالی و خیالی است. چراکه به خواسته‌های مردمی، سطحی‌نگر توجه می‌کنند و باعث می‌شود که درگیری‌ها، مشکلات اقتصادی، اجتماعی و... به آشفتگی سیاسی، نظامی منجر شود. حتی اگر حاکم‌ها هم فساد، بی‌کفایتی و خشونت را انکار نکنند و ادعای مقابله با آن داشته باشند (آرامش و دیگران، ۱۳۹۵: ۴۰) باز هم اصلاحات با این نوع نگاه و برنامه نتیجه‌مندی در برنخواهد داشت و شکاف عمیق بین مردم بر سر اصلاحات سیاسی تا اقتصادی بیشتر می‌شود. در نتیجه، بی‌اعتمادی عمیقی در بین مردم ایجاد می‌شود که اعتقاد بر این بود که هر کس به قدرت برسد، مانیفست و اهداف خود را دنبال می‌کند و تغییرات جدیدی به نفع مردم ایجاد نخواهد داد (Raid Khan and other, 2019: 46-47).

۲-۲- بهار اسلامی / بیداری اسلامی

پدیده بیداری اسلامی و بهار اسلامی، یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسائل در منطقه غرب آسیا است و در بین کارشناسان و پژوهشگران، تعریف یکسانی از آن وجود ندارد. بیداری در فارسی، مترادف «الصحوه»، «الوعی» و «یقظه» در زبان عربی است (دارابی، ۱۳۹۹: ۱۱۵). در مجموع بیداری ۲۰۱۱، رویدادهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی است که تاریخ از آن به‌عنوان «بهار اسلامی» یا «بیداری اسلامی» یاد می‌کند و موجی از شوک پنج‌گانه (اقتصادی، نظامی، سیاسی-امنیتی، زیست‌محیطی و اجتماعی-فرهنگی) بر کل منطقه ایجاد کرد. امروزه، میراث زنجیره این رویدادها مورد اختلاف است و تا حدودی هنوز نامشخص است (Adraoui, 2021).

نقشه شماره ۱- کشورهای درگیر بیداری ۲۰۱۱

Map 1- Countries which were involved in Awakening 2011

۳- رتبه‌بندی بحران‌های جهان اسلام

تاکنون نظرات متعددی در مورد بحران‌های جهان اسلام ارائه شده است، اما هیچ کدام از آنها رتبه‌بندی دقیقی از بحران‌ها ارائه نداده‌اند و تقریباً همه بحران‌ها را در یک قالب دیده‌اند. از این رو بحران‌ها نیاز به یک درجه‌بندی یا رتبه‌بندی دارند تا همه آنها در یک قالب قرار نگیرند؛ چراکه

ممکن است از جنبه‌های مختلف با هم متفاوت باشند. بنابراین دولت‌های اسلامی غرب آسیا که با بحران‌ها مواجه شدند، نیاز به یک رتبه‌بندی با معیارهای خاص دارند. به همین منظور نویسندگان رتبه‌بندی‌های بحران‌ها برآوردهای تقریبی کارکردی دولت‌های منطقه بعد از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون در نظر گرفته‌اند. در واقع داده‌های که باعث شده این پژوهش بحران‌های جهان اسلام را رتبه‌بندی کنند، داده‌های ذهنی و نگاه منافع‌گرایی نیست، بلکه داده‌ها و آماری است که از سوی سازمان، نهادها، مراکز دانشگاهی و پژوهشی و... منتشر شده است. بر این اساس ضروری است، کنشگران منطقه که با موج بحران‌ها روبرو بوده‌اند را مورد بررسی قرار داد تا بتوان عیارهای رفتار دولت‌ها در مقابل بحران‌ها را مشخص کرد. به همین منظور ما رتبه‌بندی از (A, B) در نظر گرفته‌ایم. کشورهای که بحران‌ها را سرکوب کرده‌اند در رتبه (A)، کشورهای که بحران‌ها را با ترکیب سرکوب و وعده‌های پوپولیستی کنترل کردند، در رتبه (B) قرار داده‌ایم. از این رو می‌توان بر اساس این رتبه‌بندی، شدت و دوام بحران‌ها را در دودسته تقسیم کرد:

- **A:** بحران‌های اجتماعی سرکوب شده؛
- **B:** بحران‌های اجتماعی سرکوب شده همراه با وعده‌های پوپولیستی؛

۴- بررسی بحران‌های جهان اسلام (از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون)

بر اساس مباحث مذکور بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی در ۴ کشور مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱- بحرین

نظام بحرین سلطنتی است. سطوح دولتی توسط اعضای خانواده سلطنت اداره می‌شوند. مناصب کلیدی دستگاه دولتی در اختیار خانواده سلطنت می‌باشد (Herb, 1990: 109). نظام سلطنتی متمرکز این کشور فاقد مشروعیت عمومی است. به همین خاطر اختلافات فرقه‌ای و قومی در این کشور وجود دارد. نزدیک به ۷۵ درصد از جمعیت این کشور نقشی در نظام ندارند که مهم‌ترین آن‌ها گروه‌های شیعه (۷۰ درصد جمعیت بحرین تشکیل می‌دهد) است (Kasbarian and Mabon, 2016: 677).

بحرین دارای پارلمان دو مجلسی است، پادشاه ۴۰ عضو را در دو مجلس منصوب می‌کند. انتخابات نه آزاد و نه عادلانه است (Freedom House, 2021). بی‌اعتمادی گسترده‌ای میان خاندان سنی و اکثریت جمعیت شیعه، بحرین را بر آن داشته تا سربازان سنی، عمدتاً از پاکستان را به خدمت بگیرد. هرچند در کشورهای کوچک و ثروتمند خلیج فارس استخدام نیروهای خارجی رایج است. اما در بحرین اساساً باهدف مهار و عدم اتکا به شهروندان شیعه (اکثریت) است (Barany, 2020: 253). این به‌نوبه خود قرارداد اجتماعی رانتی در این کشور را در معرض آزمایش قرار داده است. قدرت سلطنت بر جامعه به چالش کشیده است. از طرف دیگر بعد از بحران‌های اجتماعی ۲۰۱۱ از نظر مالی به همسایگان خود در خلیج فارس وابسته شده است (Barbuscia, 2018).

بحرین تنها کشور حوزه خلیج فارس بود که با بحران‌های اجتماعی وسیعی روبرو شد. خواسته‌های معترضان اصلاحات سیاسی و تبعیض علیه اکثریت شیعه بود، اما این خواسته‌ها به درخواست‌ها برای تغییر کامل سیستم گسترش یافت و نظام حاکم با کمک عربستان سعودی و امارات، معترضین را سرکوب کردند. حمایت از بحرین نشان داد که دولت‌ها عرب حاشیه خلیج فارس نگران به قدرت رسیدن شیعیان بودند که ادعا می‌کردند توسط جمهوری اسلامی ایران تحریک شده‌اند (Friedman, 2012: 78). پس از سرکوب اعتراضات اجتماعی، دولت بحرین، گفتگوی ملی و کمیسیون مستقل تحقیق بحرین (BICI) را تأسیس کرد که نشان دهد، دولت بحرین به خواسته‌های معترضین و بهبود مشارکت سیاسی توجه دارد. اما این ابتکار به‌ظاهر نمادین دموکراتیک شکست خورد و در سال ۲۰۱۴ گفتگوی ملی از بین رفت و توصیه‌های کمیسیون تحقیق نتیجه معکوس در پی داشت (Freedom House, 2021). دستگیری‌های خودسرانه و بازداشت‌های غیرقانونی افزایش یافته است. دولت تعداد زیادی از بحرینی‌ها را به دلیل اعتراض سلب تابعیت کرده است (Middle East Eye, 2019). در دو سال گذشته باوجود ویروس کرونا، تظاهرات به‌منظور بزرگداشت سالگرد اعتراضات اجتماعی ۲۰۱۱ برگزار شد. بعد از اعدام

۱ اعضای شورای همکاری خلیج فارس ۲۰ میلیارد دلاری به بحرین در راستای کاهش نارضایتی عمومی کمک کردند. در سال ۲۰۱۸، عربستان سعودی، کویت و امارات متعهد شدند ۱۰ میلیارد دلار به‌منظور کاهش بدهی‌های عمومی کمک کردند (۲۵۶).

برخی از فعالان اجتماعی-سیاسی شیعه^۱ این اعتراضات اجتماعی گسترش پیدا کرد (El Yaakoubi, 2020). دولت برای جلوگیری از اعتراضات معافیت های مالیاتی وضع کند، پرداخت های رفاهی نیز برای به حداقل رساندن بحران های اجتماعی ایجاد کرد تا بتواند پویایی جدیدی در روابط دولت و جامعه ایجاد کند. اما باز هم دولت همچنان با ابزار سرکوب نظامی در حال کنترل مخالفان خود می باشد (Middle East Eye, 2020).

۲- عراق

علی رغم شکست گروه تروریستی داعش، عراق همچنان به مبارزه برای حل و فصل مناقشات سیاسی، نظامی، اقتصادی، فساد بومی، آسیب پذیری آب و هوا و ... ادامه می دهد. نارضایتی گسترده از طبقه سیاسی، مشارکت در انتخابات عراق به پایین ترین حد خود یعنی ۴۴ درصد رسیده است (Al Jazeera, 2018). ۵۲ درصد از عراقی ها دیگر علاقه ای به سیاست ندارند. در مجموع، اکثریت عراقی ها تا حدودی به این نتیجه رسیده اند که مشارکت در انتخابات و احزاب سیاسی تغییراتی مثبت و مورد قبول همه در سیستم ایجاد نمی کند (Arab Barometer V, 2019: 8). تقریباً ۲۵ درصد جوانان در این کشور که زیر ۴۰ سال سن دارند، بی کار هستند. تنها ۶ درصد از جوانان این کشور از عملکرد دولت در ایجاد فرصت های شغلی رضایت دارند (Raz, 2019: 9). با این روند (افزایش بیکاری و افزایش نابرابری)، احساس گسترده بی عدالتی در میان جوانان به قطب بندی اجتماعی و اقتصادی دامن زده است که به نوبه خود باعث فقر و محرومیت شده است. این روندها، باعث شد که در اکتبر ۲۰۱۹ موجی از بحران های اجتماعی گسترده در عراق (از میدان تحریر بغداد) شروع شود و نکته جالب توجه این بود که از همه پیشینه ها با فراگیری بی سابقه ای در میان فرقه ها، جنسیت و طبقات به اعتراضات پیوستند (Ali, 2019). آن ها همچنین خواستار شفافیت، پاسخگویی، اصلاحات انتخاباتی و ... بیشتر شدند (HRW, 2020). دولت عراق هم تلاش کرد تا با ترکیبی از سرکوب و وعده های پوپولیستی از جمله افزایش رفاه، توزیع مجدد مالکیت زمین و مزایای بیکاری، بحران ها را کنترل کند. ابتدا پارلمان عراق قانون انتخابات جدیدی را تصویب کرد که از فهرست های احزاب فاصله گرفت و در عوض به رأی دهندگان اجازه می داد

۱ در ژانویه ۲۰۲۰ دو فعال مشهور شیعه که در سال ۲۰۱۴ به دلیل مشارکت در قیام های ۲۰۱۱ دستگیر شده بودند، اعدام شدند (۲۶۳).

تا قانون‌گذاران فردی را انتخاب کنند. قانون جدید به دلیل حفظ وضعیت موجود، به جای عادلانه‌تر کردن انتخابات، به‌طور گسترده مورد انتقاد قرار گرفت (Hassan and Rubin, 2019). عراق برای بیش از پنج ماه بدون دولت کارآمد باقی ماند زیرا نخست‌وزیرهای منتخب پیاپی برای جلب رضایت معترضان تلاش می‌کردند، نتوانست دولت تشکیل دهند. سرانجام، مصطفی الکاظمی در ۷ مه ۲۰۲۰ به‌عنوان نخست‌وزیر معرفی شد. او مأموریت خود را با طرح‌هایی از جمله آزادی معترضان بازداشت شده و تعهد به عدالت و غرامت برای بستگان کشته شده‌گان در اعتراضات آغاز کرد (Ibrahim, 2020).

شیوع ویروس کرونا با محدود کردن توانایی آن‌ها برای بسیج توده‌ای، چالشی را برای معترضان ایجاد کرد که به‌طور موقت جنبش‌ها را متوقف کرد. علاوه بر این، بیماری همه‌گیر نارضایتی‌های اساسی را که مردم را به خیابان‌ها کشانده است، بدتر کرده است (Murdock, 2020). این کشور در حال حاضر با بدترین بحران مالی خود در سال‌های اخیر مواجه است. انتظار می‌رود صادرات نفت ۹۰ درصد بودجه سال ۲۰۲۲ و ۲۰۲۳ عراق را تأمین کند که بر اساس قیمت نفت ۵۶ دلار آمریکا در هر بشکه محاسبه شده است. با این حال، درآمد نفتی از ۶٫۲ میلیارد دلار در ژانویه به ۲٫۹ میلیارد دلار در مارس کاهش یافت که باعث شد دولت با کسری ۲ میلیارد دلاری فقط برای پرداخت حقوق و حقوق بازنشستگی بخش دولتی و بسیار کمتر از هزینه ماهانه ۹ میلیارد دلاری که در بودجه ۲۰۲۰ مشخص شده بود، مواجه شود (Van Heuvelen and Lando, 2021). چشم‌انداز اقتصادی عراق به‌طور قابل توجهی بدتر شده است و پیش‌بینی می‌شود ر شد تولید ناخالص داخلی در سال ۲۰۲۲ تا ۹٫۷ درصد کاهش یابد.

۳- سوریه

کشور سوریه به دلیل موقعیت حساس جغرافیایی و استراتژیکی، ورود بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی، ظهور پدیده گروه‌های تروریستی و... به یکی از سه کشورهای در مانده در جهان تبدیل شود. اما نقطه آغاز بروز اعتراضات در سوریه، مخالفت دولت این کشور با اصلاحات سیاسی-اقتصادی بود که به دنبال شروع دومین بیداری در کشورهای عربی، در سوریه آغاز شد (خدابخشی، ۱۴۰۰: ۵۰). اما با این که گروه‌های تروریستی شکست خورده‌اند و جنگ داخلی در این کشور وارد مرحله پایانی شده است، ولی این کشور هنوز جز ده کشور در مانده جهان به حساب

می‌آید؛ چراکه اصلاحات اقتصاد-سیاسی کارآمدی در این کشور انجام نشده است. مذاکرات سیاسی بین دولت و هیئت‌های مخالف در کنفرانس‌های ژنو تحت حمایت سازمان ملل از سال ۲۰۱۴ تاکنون راه‌حلی کلیدی برای این مناقشه ارائه نداده‌اند. اما نباید فراموش کرد که این مسیر خشونت‌ها و تنش‌ها باعث آواره شدن ۶ میلیون نفر شده است. بر اساس برآوردهای سازمان ملل تقریباً ۱۱,۱ میلیون نفر در سراسر این کشور به کمک‌های بشردوستانه نیاز دارند (UNHCR, 2020: 5). عدم دسترسی مستمر به مراقبت‌های بهداشتی، آموزش، مسکن و غذا، آثار درگیری را تشدید کرده و میلیون‌ها نفر را به سمت بیکاری و فقر کشانده است (UNHCR, 2020: 11). علاوه بر این‌ها کاهش شدید صادرات نفت و اختلال در سایر مبادلات تجاری، فشار بیشتری به مردم آورده است که طبق گزارش‌های بانک جهانی از زمان موج بیداری تا تشدید کووید-۱۹، بیش از ۲۲۶ میلیارد دلار به این کشور خسارت وارد شده است که خسارات ناشی از اختلال اقتصادی ۲۰ برابر بیشتر از خسارت‌های ناشی از تخریب فیزیکی است. بر اساس رتبه‌بندی توسعه انسانی سازمان ملل این کشور جایگاه ۱۵۴ و از نظر فساد ۱۷۸ جهان را دارد. همچنین از لحاظ کسب‌وکار در جایگاه ۱۷۶ می‌باشد و به احتمال زیاد این روند آشفتنگی حداقل تا دو یا سه دهه آینده ادامه داشته باشد (World Bank, 2020: 1).

۴- اردن

این کشور دارای نظام پادشاهی است. سیستم پارلمانی دو مجلسی دارد و اختیارات متعددی در اختیار پادشاه است. پادشاه رئیس دولت، فرمانده کل نیروهای مسلح و مدیر اجرایی اصلی دولت است. پادشاه قدرت انحصاری بر انتصابات کلیدی از جمله روسای ژاندارمری، ارتش و اطلاعات را دارد. او اعضای دادگاه قانون اساسی و شورای قضایی را که مسئولیت معرفی قضات دادگاه را بر عهده دارد، منصوب می‌کند. قانون اساسی این کشور یک سیستم چندحزبی را پیش‌بینی کرده است، اما اختیارات گسترده پادشاه به او اجازه می‌دهد تا به‌طور یک‌جانبه قوانین را تصویب کند و دولت را منحل کند. این کشور با چندین مشکل سیاسی و حکومتی دست‌وپنجه نرم می‌کند. اما پس از بیداری ۲۰۱۱، ملک عبدالله دوم دیدگاه خود را برای یک انتقال کامل دموکراتیک ترسیم کرد که به تدریج اردن را از سلطنت مشروطه به سلطنت پارلمانی با مشارکت بیشتر شهروندان تغییر خواهد داد که قانون اساسی پادشاه را فراتر از سیاست و پاسخگویی قانونی قرار می‌دهد و به او

اختیارات اجرایی گسترده‌ای را با بررسی‌های کمی از قانون اساسی اعطا می‌کند (Obeidat, 2016).

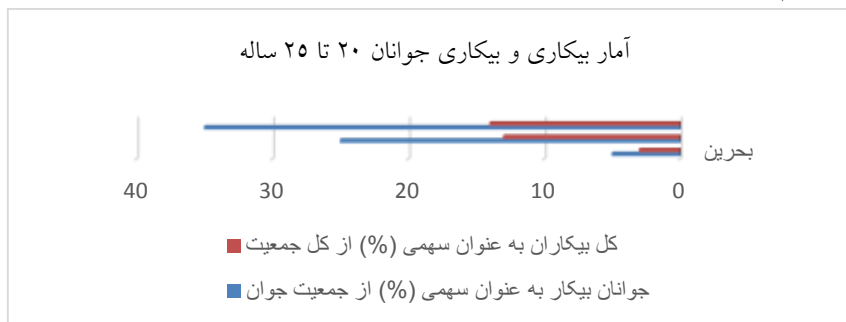
مشخصه نظام سیاسی اردن یک سلطنت قدرتمند و یک دولت و پارلمان ضعیف است. کابینه و نخست‌وزیر به‌عنوان محافظی در برابر خشم مردم عمل می‌کنند (به دنبال بحران‌های اجتماعی علیه اصلاح قانون مالیات، در ژوئن ۲۰۱۸، پادشاه عبدالله دوم، هانی الملقی را جایگزین عمر الرزاز کرد) و مسئولیت سیاست‌های غیرمحبوب را بر عهده دارند. آن‌ها اغلب در حالی که سلطنت در امان است، سرزنش می‌شوند و تمایل دارند هر زمان که پادشاه لازم بداند منصوب و برکنار شوند (Hartnett, 2016). پارلمان، اعضای سنا و رئیس آن همگی توسط پادشاه منصوب می‌شوند، در حالی که مجلس نمایندگان، اگرچه مستقیماً انتخاب می‌شوند، تنها اختیارات قانون‌گذاری و نظارت محدودی دارند و تمایل دارند که تحت سلطه حامیان قرار گیرند.

در سال ۲۰۱۸، با تهدید ورشکستگی، دولت قصد داشت اقدامات ریاضتی تحت حمایت صندوق بین‌المللی پول را از طریق قانون اصلاح مالیات اجرا کند (Al Jazeera, 2018). افزایش پیشنهادی در قیمت سوخت و برق و کاهش یارانه برای کالاهای اساسی خشم عمومی را برانگیخت و بزرگ‌ترین بحران‌های اجتماعی را در سال‌های اخیر به دنبال داشت. در سپتامبر ۲۰۱۹ معلمان به دلیل افزایش حقوق اعتصاب سراسری یک ماه داشتند (Al Jazeera, 2019). بحران‌هایی نیز در رابطه با سیاست خارجی صورت گرفته است. در مارس ۲۰۱۹، اردنی‌ها به خیابان‌ها آمدند و خواستار لغو قرارداد بحث‌برانگیز رژیم صهیونیستی برای تأمین گاز اردن شدند. روابط کشورشان با رژیم - از جمله معاهده صلح ۱۹۹۴ - را زیر سؤال می‌برند و از آنچه آن‌ها عادی‌سازی غیرقابل قبول روابط به ضرر فلسطینی‌ها می‌دانند ابراز تأسف می‌کنند.

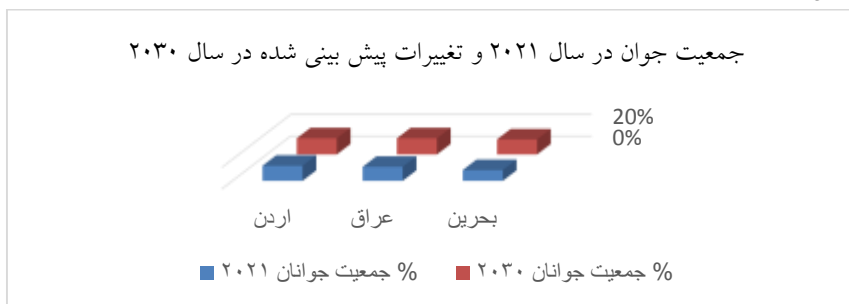
به دنبال اعتراضات علیه اصلاح قانون مالیات، گفت‌وگوی ملی را باهدف بیان شفاف قرارداد اجتماعی حاکم بر روابط دولت و جامعه، به‌ویژه نظام مالیاتی، به‌منظور بازتاب بهتر حقوق و وظایف شهروندان آغاز کردند. قانون مالیاتی پیشنهادی را پس گرفتند. تسلیم خواسته‌های معلمان شدند (Schwedler, 2018). بنابراین این واقعیت‌های میدانی و خصوصاً وضعیت این کشور در دوره پسا کرونا به‌طور قطع بحران بدهی اردن را تشدید خواهد کرد و احتمالاً موج جدیدی از بحران‌های اجتماعی را برانگیزد.

۵- علل پایداری بحران‌های جهان اسلام (۲۰۱۱ تا ۲۰۲۳)

در کشورهای اسلامی که با بحران‌ها روبرو بوده‌اند، نرخ بی‌کاری به‌ویژه در میان جوانان بالا است. مصداق عراق و اردن (شکل ۱). از طرف دیگر، جمعیت جوان در این دو کشور در حال افزایش است که احتمالاً وضعیت بیکاری جوانان را بدتر خواهد کرد. این در حالی است که دولت‌ها بررسی شده هنوز نتوانسته‌اند فرصت‌های شغلی را برای جوانان ایجاد کنند یا شرایط زندگی بهتری را برای بخش‌های بزرگی از مردم فراهم کنند. مهم‌تر از همه زیرساخت‌های عمومی، مراقبت‌های بهداشتی، آموزشی و خدمات حمل‌ونقل هم و وضعیت خوبی ندارند؛ بنابراین افزایش نرخ فقر، بیکاری و گسترش نابرابری‌ها، احساس حاشیه‌نشینی، بی‌عدالتی و ناامیدی عمیقاً در بین مردم منطقه ریشه دوانده است.

شکل ۱- بیکاری و بیکاری جوانان ۲۰ تا ۲۵ ساله در کشورهای بررسی شده (World Bank, 2021)

شکل ۲- جمعیت جوان در سال ۲۰۲۱ و تغییرات پیش بینی شده در سال ۲۰۳۰ (United Nations, 2021)
در غرب آسیا، بحران‌های متعددی در پاسخ به مسائل خاصی شروع و به‌مرور زمان با دیگر خواسته‌ها از جمله بیکاری و فساد گره خورد. در کل مسائل اولیه‌ای که زمینه بحران‌ها را در منطقه فراهم کرد، عبارت‌اند از:

- بیکاری فارغ‌التحصیلان و فساد در عراق؛
- قانون مالیات، سیاست خارجی و اعتراض معلمان در اردن؛
- عدم گسترش حقوق سیاسی و آزادسازی سیاسی در بحرین.

اما هیچ‌کدام از خواسته‌ها مورد توجه حکمرانان قرار نگرفته است. در نتیجه مطالبات معترضان افزایش یافت که به مرور زمان در این دوازده سال گذشته (۲۰۱۱ تا ۲۰۲۳) منجر به جنبش‌های اعتراضی شد که نشانگر چالش بی‌سابقه برای قدرت‌های حاکم می‌باشد؛ چراکه معترضان به دنبال بازنگری همه‌جانبه در نظام سیاسی هستند و نه تنها خواستار کناره‌گیری رهبران، بلکه ریشه‌کن کردن تشکیلات سیاسی بودند. بنابراین این تظاهرات عموماً بدون توجه به شکاف‌های اجتماعی از مرزهای هویت فراتر رفته و به علل مشترک رسیده است. از طرف دیگر هنوز در کشورهایی که بحران‌های اجتماعی را سرکوب کرده‌اند، ترس از سرکوب و سرکوب به صورت واقعی و جدی در این کشورها دنبال می‌شود. به‌عنوان مثال خانواده‌های حاکم بحرین همچنان به بی‌اعتنایی و سکوت هرگونه درخواست برای گسترش حقوق سیاسی و آزادسازی سیاسی ادامه می‌دهند. فعالان سیاسی، وبلاگ‌نویسان و نویسندگان بازداشت، شکنجه و حتی اعدام می‌کنند.

۶- واکنش دولت‌های اسلامی به بحران‌ها

واکنش‌های دولت‌های اسلامی به بحران‌ها جهت حفظ قدرت موجود و جلوگیری از هرگونه تغییر اساسی مبتنی بر روابط دولت و جامعه بود و به دو صورت نمایان شد:

۶-۱- سرکوب آشکار (A)

اکثر دولت‌های اسلامی بررسی شده، اغلب برای مهار تظاهرات و بحران‌ها به زور و سرکوب متوسل شده‌اند و از تغییرات عمده جلوگیری کردند. در کشوری مانند بحرین به وسیله بازداشت غیرقانونی، اعدام، سلب تابعیت و... مخالفان را به شدت سرکوب کرده است و مانع تغییر اجتماعی و سیاسی شده است. برای حفظ این روند، تقریباً اکثر نخبگان حاکم را در جای خود حفظ و از تغییر عمده‌ای که بحران‌ها را مهار کند، جلوگیری کرده است. البته همزمان با سرکوب آشکار، سعی کردند سه شاخص توسعه انسانی (جایگاه ۴۵)، کاهش فساد مالی (۷۷) و توسعه کسب‌وکار (۴۳) را ارتقا دهد (Bank World, 2021: 1). اما در سوریه که سرکوب آشکار داشت، هنوز سه

شاخص اصلی (توسعه رتبه ۱۵۴، کسب و کار رتبه ۱۷۶ و فساد رتبه ۱۷۸) در وضعیت شکننده و ورشکسته قرار دارد؛ بنابراین به جهت این که در بحرین (به دلیل سیاسی و اجتماعی) و در سوریه به دلیل (اجتماعی - اقتصادی) مردم به خواسته‌های خود نرسیده‌اند، بعید است که این دو دولت از سرکوب آشکار دست بکشند؛ چراکه عامل اصلی بحران‌های اجتماعی در این دو کشور، شکاف عمیق قومی - مذهبی است (سعیدی راد و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۲).

۲-۶- ترکیب سرکوب و وعده‌های پوپولیستی (B)

به نظر می‌رسد، رایج‌ترین واکنش دولت‌ها به بحران‌ها از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون ترکیبی از سرکوب و وعده‌های پوپولیستی بوده است. چنین رویکردی دولت‌ها را قادر می‌سازد تا با حفظ وضعیت موجود، بحران‌ها را مدیریت کنند، چراکه ساختارهای قدرت، تشکیلات سیاسی و اقتصادی بدون تغییر حفظ می‌شوند. به‌عنوان مثال عبدالمهدی، نخست‌وزیر عراق در واکنش به بحران‌ها استعفا داد، اما نظام سیاسی که هدف اصلی بحران‌ها بود، دست نخورده باقی ماند. در اردن، ملک عبدالله دوم، هانی الملقی را به دلیل عدم اجرای اصلاحات مالیاتی از سمت نخست‌وزیری برکنار کرد و عمر الرزاز جایگزین کرد. در حالی که ملک عبدالله دوم خود حاضر به اجرای اصلاحات مالیاتی نشده بود.

در واقع دولت‌ها با اعلام وعده‌های پوپولیستی و اصلاحات ظاهری به دنبال جلوگیری از ادامه تظاهرات بودند و این استراتژی به دلیل عمق بالای مشکلات فقط به زمان دیگری موکول می‌شود و احتمال داده می‌شود که در آینده نه‌چندان دور شاهد شعله‌ور شدن بحران‌های مجدد اجتماعی باشیم؛ چراکه ساختار کلی سیاسی علی‌رغم درخواست‌های مکرر معترضان بدون تغییر اساسی باقی‌مانده است و مهم‌تر از همه انتظارات بلندمدت مردم در هیچ کدام از این دولت‌ها برآورده نشده است. در مجموع، دولت‌های غرب آسیا قصد حفظ ساختارهای قدرت را داشته‌اند و پاسخ‌های آن‌ها منعکس‌کننده این بوده است. به این ترتیب، تغییر واقعی وجود نداشته و حاصل آن استمرار چرخه اعتراضات در منطقه شده است.

نتیجه‌گیری

بحران‌ها در بسیاری از جوامع می‌تواند موجب بهبود و اصلاح شرایط شود و روندهای اجتماعی را تغییر دهد، اما این مسئله در جهان اسلام خصوصاً از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۳ به تغییر بهتر بدل نشده است. دولتمردان منطقه هنوز با تغییرات سیستمی قدرت کنار نیامده‌اند و این موضوع موجب پایداری بحران‌ها در منطقه شده است. همین امر موجب شده که واکنش‌ها به سمت سرکوب و وعده‌های پوپولیستی جریان داشته باشد. در واقع می‌توان گفت که پیوستگی و طولانی شدن بحران‌ها در ۴ کشور اسلامی بررسی شده متأثر از عدم درک صحیح و واکنش مناسب به روندهای اجتماعی است. در شرایطی که به زعم برخی کارشناسان و تحلیلگران مسائل اجتماعی گذر زمان می‌توانست موجب حل مشکلات در منطقه شود، این تفکر فقط برای مردم منطقه یک «تکنیک تردمیل»^۱ و برای دولتمردان «تاکتیک باد»^۲، باقی مانده است. همین امر باعث شکاف میان دولت و جامعه شده است. از این رو نویسندگان این مقاله تلاش کردند تا با روش توصیفی-تحلیلی این موضوع را مورد واکاوی قرار دهند. در این پژوهش صرفاً هدف بررسی علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از بهار اسلامی تا ویروس کرونا در چهار کشور بحرین، عراق، سوریه و اردن بوده است. چرا که این چهار کشور در تلاش بودند تا بحران‌ها را با دو ابزار سرکوب و ترکیبی (وعده‌های پوپولیستی و سرکوب) خنثی کنند. در واقع داده‌های که باعث شده این پژوهش بحران‌ها را رتبه‌بندی کنند، داده‌های ذهنی و نگاه منافع‌گرایی نبوده است، بلکه داده‌ها و آماری است که از سوی سازمان، نهادها و مراکز دانشگاهی و پژوهشی منتشر شده است. به همین منظور نویسندگان، رتبه‌بندی (A, B) را در نظر گرفته بود. در مجموع آمارها نشان می‌دهد، کشورهای که بحران‌ها را سرکوب کرده‌اند در رتبه (A)، کشورهای که جهت خنثی کردن بحران‌ها از دو ابزار ترکیبی

۱ تاکتیک تردمیل: این که شما بیش از حد تلاش به دویدن می‌کنید، اما حتی یک متر هم جابجا نمی‌شوید.
۲ تاکتیک باد: این که همه مسئولین سعی می‌کنند، از زیر بار مسئولیت شانه خالی کنند. به عنوان مثال؛ یک پادشاه استخری ساخته بود و به خدمه‌های خود مشک می‌دهد که بروند و از آب انبار، آب بیاورند و استخر را پر کنند. اولی می‌رود مشک خیس می‌کند و در آن باد می‌کند و ادعای آدمی را در می‌آورد که دارد آب حمل می‌کند. دومی تا چهلمین نفر باهمین تفکر برمی‌گردند و بعد همه می‌فهمند که باد حمل می‌کردند (به نقل از علیرضا داوودی در پژوهشکده شهید صدر (ره)، ۱۴۰۱)

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

(وعده‌های پوپولیستی همراه با سرکوب) استفاده کردند در رتبه (B) قرار گرفتند. نویسندگان مقاله بر اساس این رتبه‌بندی، به این نتیجه رسیده‌اند که روابط دولت و جامعه در زمان بحران‌ها در جهان اسلام (۲۰۱۱-۲۰۱۳) به دودسته تقسیم می‌شوند:

۱. بحران‌های سرکوب شده (بحرین و سوریه) از نوع A؛
 ۲. بحران‌های سرکوب همراه وعده‌های با پوپولیستی (عراق و اردن) از نوع B.
- درواقع نویسندگان این مقاله به این جمع‌بندی رسیده‌اند که هنوز مشکلات پنج گانه (اقتصادی، نظامی، سیاسی-امنیتی، زیست‌محیطی و اجتماعی-فرهنگی) در منطقه پایدار است؛ چراکه دولتمردان نخواستند تغییرات جدیدی به جهت حل ریشه‌ای بحران‌ها داشته باشند. درواقع دولتمردان خواهان تقسیم قدرت خود با تمام اقشار جامعه نبودند و این باعث شد که لایه‌های از مشکلات تنیده شود و در استمرار بحران‌ها خودش را نشان دهد. بنابراین نادیده گرفتن خواسته‌های جامعه، زمینه‌ساز این چرخه رذیلت در ۴ کشور اسلامی (بحرین، عراق، سوریه و اردن) شده است. از این رو در آینده بیشتر شاهد بحران‌های با رویکرد خشن‌تری خواهیم بود. چراکه این روند با گسترش بیکاری، فساد اداری، کاهش گردشگری، کاهش کسب‌وکار، شکاف قومی-مذهبی و ناکارآمدی سیاسی گره خورده است.

منابع و مأخذ

- آرامش، علی و عابدی اردکانی، محمد. (۱۳۹۵). بررسی مقایسه‌ای سیاست خارجی ایران و عربستان در قبال تحولات بحرین (۲۰۱۱-۲۰۱۶). *پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد*، دانشگاه یزد.
- دارابی، علی. (۱۳۹۹). *النهضة و فرایند بیداری اسلامی در تونس؛ از اسلام‌گرایی در مبارزه تا تجربه عملی حکومت‌داری. مطالعات بیداری اسلامی*، ۱۹ (۱)، ۱۳۹-۱۱۱.
- زرقانی، سیدهادی. (۱۳۹۱). *سنجش و رتبه‌بندی قدرت ملی کشورها در جهان اسلام. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۲۱ (۲)، ۲۶-۱. doi: 10.22070/iws.2012.30
- زرقانی، سید هادی و علمدار، اسماعیل. (۱۳۹۸). *تحلیل بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام در دهه گذشته (مطالعه موردی جنوب غرب آسیا و شمال آفریقا). مطالعات سیاسی جهان اسلام*، ۸ (۱)، ۱۵۰-۱۲۵. doi: 10.30479/psiw.2019.9388.2360

ستوده، محمد. (۱۳۹۲). موانع و فرصت‌های همگرایی در جهان اسلام. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

سعیدی راد، آر.ش. اسماعیلی، مجتبی و اله اکبری بنده قرائی، علی محمد. (۱۴۰۱). چرایی تداوم دولت درمانده در منطقه منا از بهار عربی تا کرونا و ویروس. *مطالعات بین‌المللی*، ۱۸(۴)، ۶۴-۴۳. doi: 10.22034/isj.2022.310564.1633

خدابخشی، لیلا. (۱۴۰۰). بررسی بحران‌های نظامی و سیاسی سوریه و راه‌حل‌های خروج از این بحران

(ابعاد و رویکردها). *مطالعات بین‌المللی*، ۱۸(۱)، ۶۲-۴۵. doi: 10.22034/isj.2021.252186.1233

علی‌اصغری، محمد اقبال. (۱۴۰۰). بررسی علل و ابعاد امنیتی شدن ناآرامی‌های اجتماعی. مدیریت بحران و وضعیت‌های اضطراری، ۱۳(۳)، ۱۰۹-۱۳۷.

Adraoui, M. (2021). How the Arab Spring changed the Middle East and North Africa forever, <https://theconversation.com/how-the-arab-spring-changed-the-middle-east-and-north-africa-forever-16139>

Arab Barometer, V. (2019). *Iraq Country Report (Arab Barometer: Princeton)*, 7

Ali, Z. (2019). Iraqis demand a country. *Middle East Report*, vol. 292, no. 3, Fall/Winter.

Al Jazeera. (2018). *Iraq: Election results within two days*. turnout at record low, <https://www.aljazeera.com/news/2018/5/13/iraq-election-results-within-two-days-turnout-at-record-low>

Al Jazeera. (2018). Jordan protests: What you should know. *Al Jazeera*, 4 June 2018.

Al Jazeera. (2019). *Jordan teachers end four-week strike in pay deal with government*, 6 Oct.

Barany, Z. (2020). *Foreign contract soldiers in the Gulf*. Carnegie Middle East Center, Gross and Ghafar.

Barbuscia, D. (2018). *Bahrain promised \$10 billion of support from Gulf neighbours*. Reuters, 4 Oct.

Devarajan, S., Ianchovichina, E. (2017). A Broken Social Contract, Not High Inequality, Led to the Arab Spring, Review. *of Income and Wealth*, Series 64, No. S1.

El Yaakoubi, A. (2020). Renewed unrest grips Bahrain after authorities execute activists. *Reuters*, 29 July.

Friedman, B. (2012). Battle for Bahrain: What one uprising meant for the Gulf states and Iran. *World Affairs*, vol. 174, no. 6, pp. 74-84.

Freedom, H. (2021). *Freedom in the world 2021: Bahrain*

- Hassan, F., Rubin, A. J. (2019). *Iraq's new election law draws much criticism and few cheers*. New York Times.
- Hartnett, A. S. (2016). *Can Jordan's new prime minister reform the government?*. Washington Post.
- Herb, M. (1990). *All in the Family: Absolutism, Revolution, and Democracy in the Middle Eastern Monarchies*.
- HRW. (2020). *Iraq: lethal force used against protestors*, 10 Oct.
- Ibrahim, A. (2020). *Mustafa al-Kadhimi ends Iraq deadlock but new PM faces hurdles*. *Al Jazeera*.
- Kasbarian, S., Mabon, S. (2016). *Contested spaces and sectarian narratives in post-uprising Bahrain*. *Global Discourse*, vol. 6, no. 4.
- Raz, D. (2019). *Youth in Middle East and North Africa (Arab Barometer: Princeton)*, pp. 8–10.
- RAID KHAN, A., ASIF, S. (2019). *ARAB SPRING FAILURE: A CASE STUDY OF EGYPT AND SYRIA, LIBERAL ARTS AND SOCIAL SCIENCES INTERNATIONAL JOURNAL LASSIJ*.
- Schwedler, J. (2018). *Routines and ruptures in anti-Israeli protests in Jordan*, eds F. Volpi and J. M. Jasper, *Microfoundations of the Arab Uprisings. Mapping Interactions between Regimes and Protesters Amsterdam University Press: Amsterdam*.
- Middle East Eye. (2019). *Key Bahrain activists not among hundreds having citizenship restored*.
- Middle East Eye. (2020). *Coronavirus: Bahrain to pay private sector salaries for three months*, 8 Apr.
- Murdock, H. (2020). *Coronavirus is "break, not defeat", Iraqi activists say*, Voice of America.
- Obeidat, S. (2016). *Jordan's 2016 constitutional amendments: A return to absolute monarchy?*, ConstitutionNet, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), 27 May 2016.
- United Nations. (2021). *Department of Economic and Social Affairs. World Population Prospects*, <https://population.un.org/wpp/DataQuery>
- Saeedi Rad, A., Esmaili, M., Allakbaribanghoraey, A. (2022). *The Whys and Wherefores of the Continuation of Failed States in MENA: From Arab Spring to Coronavirus Disease*. *International Studies Journal (ISJ)*, 18(4), 43-64. doi: 10.22034/isj.2022.310564.1633
- Van Heuvelen, B., Lando, B. (2021). *Oil revenues crash, dragging Iraq deeper into crisis*. Iraq Oil Report.

علل پایداری بحران‌های جهان اسلام از زمان شکل‌گیری بیداری اسلامی تاکنون (مطالعه موردی بحرین، عراق، سوریه، اردن)

World Bank. (2021). Building for Peace: Reconstruction for Security, Equity, and Sustainable Peace in MENA, <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/womenpeace>

World Bank. (2021). Unemployment and youth unemployment in the Middle East and North Africa, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS>

World Bank. (2022). Lebanon is in the midst of economic, financial and social hardship, situation could get worse, Press release.